

הרב אבישי קולין

הוקי התורה: פיצויי הסתמכות

דברי הסבר¹

מקרי הסתמכות

הסתמכות היא מצב שבו נגרם הפסד ממוני לאדם (להלן: הסומך) מחמת הסתמכות על אדם אחר (להלן: הנסמך), עקב חוזה, ואף ללא חוזה או התחייבות מפורשת ביניהם. למעשה ניתן להבחין בין שתי צורות של הסתמכות:

- א. הפסד שנגרם כתוצאה **מפעולה של הסומך**, כאשר הוא נוקט בפעולה זו מחמת הנסמך. למשל: הוצאת ממון על סמך חוות דעת מקצועית.²
- ב. הפסד שנגרם כתוצאה **ממחדל של הנסמך**, כאשר הסומך נמנע מלנקוט בפעולה, על סמך הבטחתו של הנסמך לפעול בעצמו. למשל: פועל שלא ביצע את עבודתו עבור המעסיק.³

בעקבות מהפכות שונות שהתרחשו בדורות האחרונים, בתחומי התעשייה, הכלכלה והטכנולוגיה, נושא זה הופך קיומי יותר מבעבר. בתקופתנו נוצרו קשרים ענפים בין חלקי החברה האנושית, ובני האדם נעשו תלויים זה בזה במגוון תחומים. בחיי המסחר בכלל, ועם ההתפתחות המואצת של הטכנולוגיה בפרט, אין בידינו הסמכות והיכולת לברר ולחקור על אודות טיבם של כל מוצר ועסקה, ואנו נאלצים לסמוך על המלצות של אחרים. כיום ההסתמכות היא חלק בלתי נפרד משגרת החיים, והיא משולבת באופן מובנה בחיינו, אף מבלי לתת על כך את הדעת. העיסוק ההלכתי בנושא זה, אם כן, נעשה נחוץ יותר מאי פעם, והוא דורש התייחסות ממוקדת, כפי שבאה לידי ביטוי בניסוח חוק זה.

תנאי להסתמכות

ההסתמכות נוצרת במקרים השונים, רק בהצטברות שני תנאים:

1. מסמך זה מפורסם כעת לצורך קבלת הערות מציבור לומדי התורה ויושבי על מדין. לפיכך, **נודה לכל הערה או התייחסות** לכתוב כאן. מסמך זה מבוסס על מאמרי: 'חיוב ממון בגין הסתמכות', שטרם פורסם, ושם נדונו בהרחבה רבה דיני הסתמכות בהלכה.
2. שו"ע, חו"מ ס' שו סעי' ו.
3. שו"ע, חו"מ ס' שלג סעי' ב.

א. הוכחה שהסומך נקט פעולה או נמנע ממנה, בעקבות הסתמכות על הנסמך, כך שניתן להטיל אחריות על הנסמך לתוצאות מעשיו של הסומך.⁴
 ב. סבירות גבוהה לכך שהנסמך ידע שמסתמכים עליו, כך שאינו יכול להשתמט מאחריות לתוצאות מעשיו.⁵
 שני תנאים אלו יכולים להתקיים על ידי אמירה מפורשת של הצדדים, או על ידי נסיבות מיוחדות ואומדן דעת.

פיצויי הסתמכות

הפוסקים מבססים את חיוב התשלום על הנזק שנגרם לסומך ('פיצויי הסתמכות'), על שלוש עילות חיוב: חיוב נזיקין, חיוב שומרים, חיוב מדין ערב.
 א. חיוב נזיקין - אחריות על נזק שנגרם בעקיפין, ללא פעולה ישירה, מדינא דגרמי.⁶
 ב. חיוב שומרים - אחריות על פגם בחפץ או במלאכה, במסגרת יחסי עובד-מעביד.⁷
 ג. חיוב מדין ערב - אחריות על הפסד ממון מחמת אומדן דעת של התחייבות מרצון.⁸
 שלוש עילות חיוב אלו נבדלות זו מזו, הן בתנאי החיוב והן בהיקף החיוב. לפיכך, בכל מקרה של הסתמכות, יש לבחון את עילות החיוב המתאימות. כמו כן, חלק מעילות החיוב שנויות במחלוקת הפוסקים. מסמך זה נועד להציג את תנאי החיוב הלכה למעשה, לאור המכנה המשותף בין עילות החיוב לדעות הפוסקים השונות.
 מן הראוי לציין כי המונח המשפטי הרווח 'פיצויי הסתמכות' הוא מצומצם יותר, ומתייחס רק לפיצוי בגין הפרת חוזה, בהתאם לסעיף 12 בחוק החוזים (כללי). פיצויים אלו הם כנגד הוצאות של אחד הצדדים במהלך משא ומתן, מתוך הסתמכות על הצד השני, שמנע את כריתת החוזה שלא בתום לב.
 לעומת זאת, המונח ההלכתי 'פיצויי הסתמכות' המתואר במסמך זה הוא רחב יותר, ומתייחס לכל הפסד שנגרם מחמת הסתמכות על הצד השני, אף ללא הוצאות או הפרת חוזה (כאמור בתחילת דברי ההסבר).

4. שו"ת ר' עקיבא איגר קמא, סי' קלד, ד"ה אמנם באמת.

5. שו"ע, חו"מ סי' שו סעי' ו.

6. בבא קמא ק ע"א; שו"ת הרא"ש, כלל קד אות ו; חלקת מחוקק, לשו"ע אה"ע סי' נ ס"ק י; ביאור הגר"א, לשו"ע שם ס"ק ט.

7. רמב"ם, הל' שכירות, פ"י ה"ג-ה"ה; שו"ע, חו"מ סי' שו סעי' א, ו.

8. שיטה זו מנוסחת היטב בדברי הריטב"א, בבא מציעא עג ע"ב ד"ה האי מאן; לדעת חלק מהמפרשים נפסקה בדברי הרמ"א בשני מקומות: א) רמ"א, חו"מ סי' יד סעי' ה; על פי מרדכי, סנהדרין סי' תשז; באר אליהו, סי' יד ס"ק לא; אמרי בינה, דיני דיינים סימן כא ד"ה ולמה שנתבאר; פסקי דין רבניים ג, עמ' 30; ב) רמ"א, חו"מ סי' קכט סעי' ב על פי דרכי משה שם; דברות משה, בבא קמא סי' כו, ענף ב, עמ' 248; יש להעיר כי בניגוד לדעת הריטב"א, המחייב מדין ערב גם בגין מניעת רווח, הרי שפסיקת הרמ"א לחייב מדין ערב נוגעת רק להפסד ממון בעין. כמו כן, בפסיקת השו"ע אין מקור לחיוב הסתמכות מדין ערב, ולפיכך במסמך זה לא יוגדר חיוב התלוי במחלוקת שבין השו"ע והרמ"א.

פרק א: הוראות כלליות

1. הגדרות במסמך זה

- הפסד - הוצאת ממון או נזק.
- סומך - אדם או תאגיד שנגרם לו הפסד.
- נסמך - אדם או תאגיד שגרם להפסד.
- סיכום - הבטחה מפורשת או מכללא, ללא תוקף מחייב.
- הסכם - חוזה מחייב.

2. הגדרת הסתמכות

הסתמכות - מצב שבו סומך נקט פעולה⁹ הכרוכה בהפסד, או נמנע מפעולה¹⁰ שיכולה הייתה למנוע נזק,¹¹ וזאת על בסיס הסכם או סיכום עם הנסמך¹² או ייעוץ של הנסמך.¹³

3. הגדרת פיצויי הסתמכות

פיצויי הסתמכות - תשלום של הנסמך לסומך על ההפסד שנגרם לו מחמת ההסתמכות.

פרק ב: חיוב בפיצויי הסתמכות

4. חיוב פיצויי הסתמכות בהפרת סיכום

נסמך שהפר מרצונו הסכם או סיכום עם הסומך, ביודעין,¹⁴ ללא סיבה מוצדקת,¹⁵ חייב בפיצויי הסתמכות.

-
9. למשל, אומן שייצר כלי על פי מזמין שחזר בו: שו"ע, חו"מ סי' שלג סעי' ח.
 10. למשל, מעסיק שנמנע מחיפוש עובד למלאכת דבר האבד, על פי הבטחת עובד שחזר בו: שו"ע, חו"מ סי' שלג סעי' ה.
 11. לדעת הריטב"א, לבבא מציעא עג ע"ב ד"ה האי, ישנו חיוב במצב הסתמכות גם בגין מניעת רווח. אולם בדברי הפוסקים מופיע חיוב בגין הסתמכות רק על הפסד ממון קיים, למעט בדיני עבודה.
 12. למשל: שו"ע, חו"מ סי' שלג סעי' ח.
 13. למשל: שו"ע, חו"מ סי' שו סעי' ו.
 14. שו"ע, חו"מ סי' רלב סעי' כא; ביאור הגר"א, לשו"ע שם ס"ק לה; ישועות ישראל, חו"מ סי' יד סעי' ה; טיב קדושין, סי' נ ס"ק יא.
 15. שו"ע, חו"מ סי' שלג סעי' א; שם, סי' שלד סעי' א; ישועות ישראל, חו"מ סי' יד סעי' ה; שו"ת ישועות מלכו, אה"ע סי' מה; שו"ת חוות יאיר, סי' קס, הובא בפתחי תשובה, חו"מ סי' יד ס"ק טו; לעומת זאת ראה: כנסת הגדולה, הגהות בית יוסף, חו"מ סי' יד ס"ק לא, בסופו; פסקי דין רבניים ג, עמ' 29-31. יש לציין שלפי עילת החיוב מרצון מדין ערב, שנפסקה להלכה על ידי הרמ"א (לעיל הערה 8), הנסמך חייב גם כשהנסמך הפר את הסיכום מסיבה מוצדקת, כבכל התחייבות ערב. לגבי מקרה של אונס, ראו: פסקי דין רבניים שם, ודיני בוררות (הרב יעזר אריאל) עמ' תל. מכל מקום, עילת החיוב מדין ערב לא נפסקה בשו"ע (לעיל הערה 8), ולכן נכתב למעלה שחיוב הנסמך מותנה בהיעדר סיבה מוצדקת.

5. חיוב פיצויי הסתמכות בייעוץ שגוי

- (א) נסמך שנתן עצה שגויה לסומך ללא תמורה, חייב בפיצויי הסתמכות בתנאים הבאים:
- (1) כאשר הנסמך אינו מומחה.¹⁶
 - (2) כאשר הנסמך הוא מומחה, וטעה בעניין הדורש מומחיות גבוהה במיוחד.¹⁷
- (ב) נסמך שנתן עצה שגויה לסומך בתמורה, חייב בפיצויי הסתמכות.¹⁸
- (ג) נסמך שנתן עצה שגויה, מחמת נסיבות שאינן בשליטתו ולא יכול היה לדעת עליהן,¹⁹ פטור מפיצויי הסתמכות.

פרק ג: תנאים לחיוב בפיצויי הסתמכות

6. הוכחת הסתמכות

- לא יחויב נסמך בפיצויי הסתמכות, אלא אם הוכח שהסומך פעל או נמנע מפעולה בשל הסתמכותו על הנסמך, ובכלל זה:
- (א) הסכם או סיכום מפורש בין הנסמך והסומך.²⁰
 - (ב) סיכום מכליל העולה מנסיבות המקרה,²¹ ובכלל זה הכרח של הסומך להסתמך על הנסמך,²² או ממנהג מקובל.²³

7. מודעות הנסמך להסתמכות

- לא יחויב נסמך בפיצויי הסתמכות, אלא אם הוכח או שסביר להניח שהוא היה מודע להסתמכות עליו,²⁴ בין השאר בנסיבות הבאות:

16. שו"ת הרא"ש, כלל קב אות ג; שו"ע, חו"מ סי' רכז סעי' כה; סמ"ע, לשו"ע שם ס"ק מד.
17. רא"ש, בבא קמא פ"ט אות טז; רמב"ם, הל' שכירות פ"י ה"ה; שו"ע, חו"מ סי' שו סעי' ו.
18. שו"ע, חו"מ סי' שו סעי' ו.
19. נסמך שמקבל תשלום נושא באחריות גבוהה יותר מאשר נסמך שעובד בחינם, והוא מוגדר כשומר שכו, שו"ע, חו"מ סי' שו סעי' א, ד, ו; מצב שבו אין כל אפשרות למנוע נזק נחשב אונס מבחינה הלכתית, שלגביו פטור גם שומר שכר: שו"ע חו"מ שו סעי' ב-ג; וגם מזיק; שו"ע, חו"מ סי' שע סעי' א-ג; כמו כן, אין מקום לחייב מדין מזיק, היות שנסמך שאינו מקבל תשלום נושא באחריות פחותה יותר, ואינו חייב מדין מזיק. ראו עוד הערה 15.
20. ראב"ד, לרמב"ם הל' זכיה ומתנה פ"ו הכ"ד; שו"ת ר' עקיבא איגר קמא, סי' קלד, ד"ה אמנם באמת.
21. בעל המאור, בבא קמא לה ע"ב בדפי הרי"ף ד"ה ודאמר; מלחמות ה' ב"ק שם; מאירי, בבא קמא צט ע"ב ד"ה המראה.
22. מרדכי בבא קמא, סי' קטז; וכן בהגהות אשרי, בבא קמא פ"ט סי' טז; וש"ך, לשו"ע חו"מ סי' שו ס"ק יב.
23. רמב"ם, הל' זכיה ומתנה פ"ו סעי' כד; שו"ע, אה"ע סי' נ סעי' ג; ב"ח, לטור אה"ע סי' נ ס"ק ד; שו"ת מהרשד"ם, אה"ע סי' לב, ד"ה ולדידי לע"ד.
24. הצורך בתנאי זה הוא שלילת טענת פטור והשתמטות של הנסמך, כי לא ידע שהסומך יפעל לאור דבריו. ש"ך, לשו"ע חו"מ סי' שו ס"ק יב; גר"א, לשו"ע שם ס"ק טז. יש לציין שלפי עילת החיוב מרצון מדין ערב, שנפסקה להלכה על ידי הרמ"א, לעיל הערה 8, ייתכן שהנסמך חייב גם בלי הוכחה שהיה מודע להסתמכות, ראו: נתיבות המשפט, לשו"ע חו"מ סי' קכט ס"ק ב; דברות משה, בבא קמא, סי' כו, ענף ב, עמ' 248. מכל מקום, עילת החיוב מדין ערב לא נפסקה בשו"ע (לעיל הערה 8), ולכן נכתב למעלה שחיוב הנסמך מותנה בכך שהיה מודע להסתמכות.

- (א) הסומך הבהיר לנסמך שהוא מסתמך עליו.²⁵
 (ב) היה על הנסמך לדעת שהסומך מסתמך עליו מתוך נסיבות המקרה,²⁶ ובכלל זה:
 (1) הסומך נקט פעולת הסתמכות בפני הנסמך.²⁷
 (2) הכרח של הסומך להסתמך על הנסמך.²⁸
 (3) צורך מובהק של הסומך להסתמך על הנסמך.²⁹

8. קשר סיבתי

לא יחויב נסמך בפיצויי הסתמכות אלא אם קיים קשר סיבתי הכרחי בין הפרת הסיכום או מתן הייעוץ שלו להפסד שנגרם לסומך.³⁰

25. שו"ע, חו"מ סי' שו סעי' ו.
 26. אחת הדוגמאות המובאות בפוסקים לכך היא מתן תשלום לנסמך בתמורה לייעוץ. נתיבות המשפט, לשו"ע חו"מ סי' שו סעי' יא; ערוך השולחן חו"מ סי' שו סעי' יג; וכך מורים דברי המאירי, בבא קמא צט ע"ב ד"ה המראה; אולם נראה שבזמנינו אין בכך אומדן דעת ברור, היות שמקובל לשלם למספר יועצים לשם קבלת חוות דעת שונות, והתשלום אינו מוכיח הסתמכות. אומנם תשלום בתמורה למקח וכדומה, מסתבר שהוא מוכיח מודעות להסתמכות; כך יש ללמוד מדין שנפסק לחיוב מוכר בהוצאות לוקח מחמת מוצר פגום שרכש ממנו; שו"ע, חו"מ סי' רלב סעי' כא.
 27. שו"ע, חו"מ סי' שו סעי' ו; בעל המאור בבא קמא לה ע"ב בדפי הרי"ף ד"ה ודאמר; וכן במלחמות ה' שם; מאירי, בבא קמא צט ע"ב ד"ה המראה.
 28. שו"ע, חו"מ סי' שו סעי' ו; מרדכי בבא קמא, סי' קטז; וכן בהגהות אשרי בבא קמא פ"ט סי' טז; וש"ך, לשו"ע חו"מ סי' שו ס"ק יב.
 29. כך יש ללמוד מכמה דינים שנפסקו לחיוב הנסמך, אף ללא אמירה מפורשת של הסומך כי הוא מסתמך עליו, כגון: חיוב מעסיק לשלם פיצוי לעובד, לאחר שהפר סיכום להעסיקו; שו"ע, חו"מ סי' שלג סעי' ב; חיוב לקוח לשלם פיצוי לאומן, לאחר שהזמין מוצר והפר סיכום לרכושו; שו"ע, חו"מ סי' שלג סעי' ח; חיוב מלווה לשלם פיצוי ללווה, לאחר שהורה לו לרכוש שטר חוב והפר סיכום להלוות לו; סמ"ע, סי' לט ס"ק מו.
 30. כאשר הנסמך לא קיבל תמורה מהסומך, חיוב פיצויי הסתמכות, כאמור במבוא, עשוי להתבסס על שלושה יסודות חיוב. חיוב נזיקין בהסתמכות מיוסד על דינא דגרמי, לעיל הערה 6, שלדעת פוסקים רבים מותנה בקשר הכרחי בין גורם הנזק לתוצאת הנזק; סמ"ע, חו"מ סי' שפו ס"ק א; פתחי תשובה, שם; כך עולה גם מתוך פסיקות הרמב"ם, הל' חובל ומזיק פ"ז הל' ז-יב; שו"ע, חו"מ סי' שפו סעי' א-ג; ראו גם תמיהת ביאור הגר"א, לשו"ע חו"מ סי' יד ס"ק לא; ובאר אליהו, לשו"ע שם; לפיכך נקבע כי יש צורך בקשר הכרחי בין המעשה של הנסמך לתוצאה של ההפסד. זאת אף שחיוב מדין שומרים ומדין ערב אינו מותנה בקשר זה, משום שעילות חיוב אלו ביחס להסתמכות ללא תמורה שנויות במחלוקת הפוסקים. כאשר הנסמך קיבל תמורה מהסומך, חיוב פיצויי הסתמכות מבוסס על חיוב מדין שומר שטר; רמב"ם, הל' שכירות פ"י הל' ג, ה; שו"ע, חו"מ סי' שו סעי' א, ו; שומר חייב בפיצוי על הפסד שנגרם מחמת רשלנות בשמירה, אף שההפסד אינו ייגרם בהכרח. ולפיכך, בהתאם לעילת חיוב מדין שומרים, חיוב פיצויי הסתמכות אינו מותנה בקיומו של קשר הכרחי בין ההסתמכות לבין ההפסד, אולם בכל מקרה הוא מותנה בהוכחת הסתמכות ומודעות להסתמכות.

9. צפיות

לא יחויב נסמך בפיצויי הסתמכות אלא אם נסיבות ההפסד צפויות בהתחשב במכלול הנסיבות, לפיכך חיוב התשלום והיקפו יהיו בהתאם למידת השכיחות של נסיבות ההפסד.³¹

31. כאשר הנסמך לא קיבל תמורה מהסומך, חיוב פיצויי הסתמכות, כאמור במבוא, עשוי להתבסס על שלושה יסודות חיוב, נדון בשלושתם. **(א) דיני נזיקין** - חיוב מזיק אינו מותנה במודעות שלו לאיכות החפץ הניזוק; שו"ע חו"מ סי' רצא סעי' ד; ונחלקו הפוסקים אם חיובו מותנה במודעות שלו לקיום החפץ הניזוק כאשר הוא אינו צפוי. דעת המחייבים: שו"ע, חו"מ סי' שפח סעי' א; ים של שלמה, בבא קמא פ"ו אות לב; ש"ך, לשו"ע חו"מ סי' שפח סעי' ו. דעת הפוטרים: רמ"א, חו"מ סי' שפח סעי' א. כאשר הנזק נגרם מממונו של המזיק, מוסכם כי החיוב מותנה במודעות לקיום החפץ הניזוק כשאינו צפוי; שו"ע, חו"מ סי' תיח סעי' יג; ש"ך שם ס"ק ו. מסתבר שהוא הדין כאשר הנזק נגרם באופן עקיף מפעולת המזיק, כמו במקרי הסתמכות; ראה לשון רש"י בבא קמא סב ע"א ד"ה מאי; ולשון הרשב"א שם, ע"ב ד"ה מי; יש לצרף לכך גם את הכרעת ערוך השולחן, חו"מ סי' שפח סעי' ה, לפטור בכל מקרה, מחמת הספק של מחלוקת הפוסקים לעיל. **(ב) דיני שומרים** - החיוב מותנה גם במודעות לאיכות החפץ הניזוק, ככל שאינו מצוי; שו"ע, חו"מ סי' רצא סעי' ד; ט"ז, לשו"ע, חו"מ סי' עב סעי' ח; ש"ך, שם ס"ק מ; אורים, לשו"ע שם ס"ק לז; ערוך השולחן, חו"מ סי' עב סעי' טו. **(ג) דין ערב** - מסתבר שהוא הדין לחיוב מדיני ערב הדומה לדיני שומרים בכך שחיובם מרצון והסכמה; על פי קצות החושן, לשו"ע, חו"מ סי' רצא ס"ק ד; מנחת חינוך, מצוה נז ס"ק א ד"ה ועיין במגיד משנה. לפיכך במקרי הסתמכות, החיוב מותנה במודעות הנסמך לנסיבות ההפסד, כך שאם כלל הנסיבות אינן צפויות - הנסמך פטור, ואם נסיבות מסוימות היו צפויות, שיעור החיוב הוא בהתאם לנסיבות אלו. כמו כן, לא ניתן לחייב מדיני שומרים וערב, אף כאשר הנסיבות היו צפויות, אבל איכות הנכס הניזוק יוצאת דופן ואינה שכיחה. יש להדגיש כי כאשר הנסיבות צפויות, והנסמך לא שיער את שווי הנזק, הנסמך חייב במלוא שיעור ההפסד (הרב זלמן נחמיה גולדברג, מובא בתוך: חק לישראל: שומרים, א, עמ' 647, הערה ז).